

יחסי הכוחות במלחמת תש"ח

שנים אחדות אחרי מלחמת העצמאות ניפץ צה"ל בעצמו את המיתוס כי במלחמה ניצחו המעטים את הרבים וגרס כי לאורך כל שלבי המלחמה הוא נהנה מיתרון בכוח אדם על פני הערבים. אולם מסמכים חדשים שנתגלו בארכיון צה"ל חושפים שהמיתוס אכן היה נכון, וכי בחודש הראשון למלחמה, שהיה הקריטי ביותר, נהנו הערבים מיתרון משמעותי בכוח אדם. נוסף על כך אין לשכוח את היתרון העצום שהיה להם בנשק כבד

אסף אגין

צה"ל, המופיעים במקורות שנחשפים כאן לראשונה, והשוואת הכוחות בחזית מצביעים על יתרון לערבים לא רק בצפון, אלא בארץ כולה. יתרון זה נמשך אומנם רק חודש אחד, אבל זה היה החודש שבו

נשקפה לישראל סכנה ממשיית לקיומה. בלימת הפלישה למרות יתרון הערבים בחודשי מאי-יוני 1948 מפריכה את המיתוס כי המעטים – דינם תבוסה, וכי רק בזכות היתרון הכמותי,

כביכול, ניצח צה"ל במערכה. ניפוץ מיתוסים הפך אומנם לאופנה, אך מתברר כי לפעמים האמת ההיסטורית היא דווקא עם המיתוס ולא בהכרח עם מנפציו.

עיון בנתוני כוח האדם של צה"ל, המופיעים במקורות שנחשפים כאן לראשונה, והשוואת הכוחות בחזית מצביעים על יתרון לערבים לא רק בצפון, אלא בארץ כולה

הולדתו של מיתוס חדש

ניסיון ראשון לאמוד את יחסי הכוחות במלחמת העצמאות במונחים ריאליים נעשה באמצע שנות ה-50. היוזמה הייתה

המאמץ העיקרי של צבאות ערב בפלישה לארץ-ישראל הופנה לצפון הארץ. שלושה מתוך חמשת הצבאות שהשתתפו במלחמה פעלו בצפון (צבא לבנון, הצבא הסורי והצבא העיראקי) והסתייעו בכוחות סדירים למחצה ("צבא ההצלה" והגדוד הדרוזי). במרחב שבין ראש הנקרה ומטולה לטירת-צבי וחוף הכרמל היו פרוסים תשעה גדודים של צבא ה"הגנה". מולם עמדו 13

גדודים ערביים סדירים, כוחות סדירים למחצה, שלחמו בקרבות מלכיה, וכוחות בלתי סדירים שלחמו בעכו, בגליל המערבי, בגליל התחתון ובגלבוע. מה שעשה את היתרון הערבי למכריע היה הנשק הכבד – ארטילריה, רק"ם וכוח אווירי – שקבע את עוצמת האש ואת הטווח שלה. בשער מלכיה ובפתחת הירמוך ריכזו הערבים כוחות שעלו לאין שיעור על מה שיכולה הייתה ההגנה להעמיד מולם. מול חטיבה סורית בגזרת צמח וחטיבה עיראקית בגזרת גשר עמדו לרשות ההגנה פלוגה לכל גזרה ושלוש מחלקות חי"ש נפת, שהוזעקו להציב קו הגנה מול כוחות הפלישה בסיוע ארבעה תותחים נגד מטוסים בקוטר 20 מ"מ.

המערכה נמשכה שבוע, ושני הצדדים תיגברו את כוחותיהם במהלכה. בהעדר ידיעה ברורה של יחסי הכוחות, שבפועל נטו לצד הערבים, נותר זכר המערכה כמיתוס "המעטים מול הרבים".

שנים אחדות לאחר המלחמה ושוב בשנים האחרונות הועלתה הטענה כי ניצחון היהודים במלחמת העצמאות נבע, למעשה, מהיתרון בכוח אדם שממנו נהנתה ה"הגנה". אולם עיון בנתוני כוח האדם של

"שועלי שמשון" בתש"ח

של הרמטכ"ל משה דיין, ואת המניע שלו הסביר מרדכי בר-און (אז ראש ענף היסטוריה במטכ"ל):
 "דיין תיעב תיאורים פתטיים של המלחמה, ובין השאר התנגד למטאפורות כגון 'דוד הקטן שניצח את גוליית הערבי'. בראשית שנת 1955 פנה [דיין] אל ראש ענף ההיסטוריה

שנה עם פרסום ספרו של עמיצור אילן ב-1995.⁶ את מסקנת הסקירה מ-1955 חידד אילן בטענה הגורפת כי "בתש"ח לא סבל צה"ל אף פעם מנחיתות במספר החיילים בחילות השדה".⁷ אך בנתונים שהציג מתגלות הערכת חסר של הגורם הפלסטיני, התעלמות מצבא הליגה⁸ והשוואה שגויה

וביקש פרטים מלאים על יחסי הכוחות שנלחמו בתש"ח בשלבים השונים. יהושע בן-אריה כבר היה מסוגל בשלב ההוא לשאוב מידע מהימן למדי מן המחקרים שמחבריהם בדקו את צבאות ערב ומן

החומר שהיה זמין בתיקי אגף כוח האדם של צה"ל והגיש טבלת השוואה מפורטת.¹

ממצאי הסקירה² שהכין בן-אריה אימתו את השערותיו של דיין, שכן עלה מהם כי מספר חיילי צה"ל עלה במידה ניכרת על מספר החיילים הערבים, אבל בסיכום הזה לא נכללו הלוחמים הפלסטינים וצבא הליגה הערבית. גם נתוני צה"ל באשר למספר החיילים שעמדו לרשות מדינת ישראל היו שגויים, כיוון שלא התבססו על המקורות הנכונים.³ ההשוואה נעשתה בין כלל צה"ל לחילות המשלוח כמוצג בלוח מספר 1.

ענף ההיסטוריה קיבל את הטענה כי צה"ל נהנה מיתרון בכוח אדם על הערבים והסיק מכך כי "הנס שקרה ליישוב

לוח מספר 1

תאריך	צה"ל	סוריה	ירדן	לבנון	מצרים	עיראק	מתנדבים	ס"ה ערבים
15/05/48	36,500	6,000	8,000	2,500	6,000	3,000	1,500	27,000
10/06/48	49,000	6,000	8,000	2,500	6,000	3,000	1,500	27,000

בין כלל צה"ל לבין הערבים בחזית כמפורט בלוח מספר 2. ארבע שנים מאוחר יותר נרתמה גם ההיסטוריוגרפיה המסחרית לנפץ מיתוסים עם הופעת הספר "המאבק לביטחון ישראל". כתיבת הפרק על מלחמת העצמאות נמסרה לעמיצור אילן, והוא הביא גרסה מתוקנת של יחסי הכוחות. הפעם צבא הליגה לא נשכח (אלא רק הפלסטינים), וכך הוצג יתרון צנוע של 500 חיילים לערבים.

מצבת הכוחות של צה"ל במאיינוני 1948 על-פי מחקרים שונים

מחקרים שעסקו בהקמת צה"ל ובתהליך בנייתו של כוח המגן התעניינו גם הם במצבת הכוחות. יומן המלחמה של דוד בן-גוריון שימש מקור לכמה מהחוקרים, אף שלא היה מקור ראשוני. חוקרים אחרים הסתמכו על נתוניו של "מרכז המפקד לשירות העם", אף שמוסד זה היה ממונה על ההתייצבות לגיוס ולא על ביצועו. פיזור התוצאות בלוח מספר 3 מעיד על הנתונים הסותרים. (משבצת ריקה פירושה העדר נתונים).

העדר האחידות בנתונים שהציגו החוקרים נובע

לוח מספר 2

תאריך	צה"ל	סוריה	ירדן	לבנון	מצרים	עיראק	בלתי סדיר	ס"ה ערבים
סוף מאי 1948	32,000 ⁹	6,000	6,500	2,000	5,500	4,500	3,000	27,500

היהודי במלחמת תש"ח לא היה ניצחון מעטים על רבים, אלא היכולת של המעטים לגייס מתוכם כוחות שעלו בסופו של דבר על כוחם של אויביהם הרבים... התברר שלפחות

מאז ראשית אפריל 1948 היה ליהודים כוח מגויס וזמין עדיף פי כמה על הכוחות שעמדו בצד הפלסטיני.⁴

במילים אחרות: הניצחון של צה"ל הושג לא למרות מיעוטו (שכמוהו כנס), אלא בזכות יתרונו המספרי (ובכך אין רבותא). מלחמת המעטים מול הרבים על-פי תפיסה זו

לוח מספר 3

תאריך	בן-אריה ¹⁰	פעיל ¹¹	גלבר ¹²	אוסטפלד ¹³	אורן ¹⁴	עמיצור ¹⁵	בן-גוריון ¹⁶
7 במאי			29,900	29,900	29,900		29,900
14 מאי	36,500		30,573		36,500		28,486
21 במאי	35,523		35,750			36,500	26,700
28 במאי			33,570				
31 במאי			45,574			32,000	
4 ביוני						42,000	35,195 ¹⁷
10 ביוני	49,000						40,000

מהעובדה (המפתיעה כשלעצמה) שבמשך 55 השנים שעברו מאז מאי 1948 לא פנה המחקר לחפש את מצבת כוח האדם של צה"ל במקום האחד ששם אמור היה להימצא - באכ"א, ולכן המסקנות שהוסקו היו בהכרח בלתי מהימנות.

לא הייתה עובדה מספרית, אלא מיתוס שענה על הצורך "לתאר את המלחמה בכללותה כמלחמת גבורה עילאית".⁵ הסקירה ובה הטענה בדבר היתרון של צה"ל נותרה שנים רבות על מדפי הארכיונים, אך עוררה שוב עניין לאחר 40

דו"חות המצבה הארציים של אכ"א במאיינוני 1948

דו"ח 15	דו"ח 14	דו"ח 13	דו"ח 12	דו"ח 11	דו"ח 10	דו"ח 9	דו"ח 7	דו"ח 6	דו"ח 5	דו"ח 4	
4/6	28/5	21/5	14/5	מחוק	22/4	15/4	8/4	מחוק	2/3	מחוק	היחידה
6,262	5,906	5,906	5,509	5,509	5,509	5,509	5,509	4,889	4,889	0	בולגרים [פלמ"ח]
2,464	2,464	2,464	2,209	2,209	2,006	1,679	1,454	1,454	1,298	660	גולני
1,807	1,896	1,896	1,490	1,490	1,667	1,667	1,667	1,429	1,429	1,095	כרמלי
2,042	2,263	2,263	2,263	2,089	2,025	1,977	1,880	1,856	1,727	1,827	אלכסנדרוני
1,083	962	946	946	839	822	851	846	805	805	805	קרייתי
2,744	2,465	2,497	2,769	2,916	2,723	2,723	2,779	2,774	2,844	2,697	גבעתי
2,004	1,890	1,990	1,952	1,950	1,869	1,680	1,680	1,565	1,565	1,565	עציוני
967	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	חטיבה 8
19,373	17,846	17,962	17,138	17,002	16,621	16,086	15,815	14,772	14,557	8,649	חטיבות השדה
1,111	1,111	1,111	945	945	780	676	553	553	524	314	ח"מ גולני
1,115	925	925	925	925	501	501	501	549	549	549	ח"מ כרמלי
875	1,333	1,333	1,333	1,403	1,275	797	773	621	396	381	ח"מ אלכס.
1,121	1,121	1,109	1,109	553	424	424	359	0	0	0	ח"מ קרייתי
324	448	446	229	229	456	456	559	229	229	0	ח"מ גבעתי
1,500	1,316	1,316	1,316	425	459	449	449	0	0	0	ח"מ עציוני
6,046	6,254	6,240	5,857	4,480	3,895	3,303	3,194	1,952	1,698	1,244	סיכום הח"מ
1,266	1,130	718	654	476	380	0	0	0	0	0	חיל התותחנים
2,243	604	604	460	478	354	287	269	228	188	0	חיל האוויר
1,570	1,146	1,146	1,079	792	792	667	411	351	0	0	חיל התחבורה
656	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	חיל הים
180	94	94	77	71	70	0	0	0	0	0	חיל חימוש
203	191	186	164	151	105	80	69	66	66	0	חיל מדע
358	297	242	190	143	0	0	0	0	0	0	שירות הקשר
55	55	16	16	16	16	16	16	16	16	16	חיל נשים
6,531	3,517	3,006	2,640	2,127	1,717	1,050	765	661	270	16	סיכום החילות
11	475	475	384	308	243	195	190	173	158	0	אה"ד
663	349	945	591	316	260	103	777	282	431	0	קורסים
148	1,148	407	0	0	0	0	0	0	0	0	בסיס אימונים
2,831	2,853	1,953	1,590	1,528	1,307	1,832	688	0	0	0	קלט
3,653	4,825	3,780	2,565	2,152	1,810	2,130	1,655	455	589	0	כוחות בהקמה
52	46	43	39	39	49	47	47	37	37	42	מטכ"ל
21	17	17	15	27	27	35	26	26	26	21	אג"ם
60	60	60	60	60	42	42	0	0	18	18	אכ"א
47	42	27	27	27	23	27	23	29	26	0	אלכ"ס [כספים]
18	16	16	13	11	11	165	148	130	481	0	אג"א
198	181	163	154	164	152	316	244	222	588	81	אגפי המטכ"ל
109	41	43	30	28	15	0	0	0	0	0	מהנדסים
16	16	18	18	15	0	0	0	0	0	0	שמש [?]
63	50	34	0	0	0	0	0	0	0	0	מפות ותצלומים
14	31	31	29	29	28	28	27	22	0	0	ש"ר [רפואי]
31	12	11	11	10	10	10	10	0	0	0	ש"צ
0	5	5	5	0	2	0	0	0	0	0	ש"מ [משפטי]
537	344	167	160	154	151	127	0	0	0	0	מ"צ [משטרה צבאית]
20	15	15	19	19	16	19	19	21	17	17	אסירים
126	80	80	63	46	30	0	0	0	0	0	שירות [איכסון]
291	212	177	138	89	83	0	0	0	0	0	צ-ה [?]
0	30	31	38	38	38	0	0	0	0	0	רכוש [נטוש]
39	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	דואר
0	0	0	18	18	0	0	0	0	0	0	מחת"ר [תרבות]
0	0	0	35	35	35	0	0	134	7	0	נוער
0	0	13	0	0	0	0	0	0	0	0	שק"ם
5	5	2	0	0	0	0	0	0	0	0	סעד
1,251	841	627	564	481	408	184	56	177	24	17	סיכום: השירותים
37,052	33,464	31,778	28,918	26,406	24,603	23,069	21,729	18,239	17,726	10,007	סך הכול
1,823	1,381	1,343	953	949	860	877	856	783	790	54	בכלל זה מגויסות

יחסי הכוחות בחזית ארץ ישראל במאיינוי 1948

הכוחות הערביים	22 באפריל	1 במאי	15 במאי	21 במאי	28 במאי	4 ביוני
לבנון	0	0	2,000	2,000	2,000	2,000
סוריה	0	0	2,750	2,750	2,750	3,250
עיראק	0	0	2,700	5,100	5,100	7,350
עבר-הירדן	0	0	6,500	6,500	6,500	6,500
מצרים	0	0	5,500	6,000	6,000	6,000
צבא ההצלה	3,500	3,500	2,000	2,000	2,000	2,000
מתנדבים	2,500	2,500	1,500	1,500	1,500	1,500
מקומיים	12,000	12,000	12,000	10,000	10,000	10,000
סה"כ ערבים	18,000	18,000	34,950	35,850	35,850	38,600

כוחות צה"ל	22 באפריל	1 במאי	15 במאי	21 במאי	28 במאי	4 ביוני
חי"ש	16,621	17,002	17,138	17,962	20,498	22,045
חי"מ	3,895	4,480	5,857	6,240	6,254	6,046
חילות	300	300	300	500	600	700
אצ"ל ולח"י	1,500	1,500	1,500	1,500	1,500	1,500
סה"כ צה"ל	22,316	23,282	24,795	26,202	28,852	30,291

המספר הכולל של הלוחמים, אבל בלעדיו היו המעטים בשדה הקרב מעטים עוד יותר.

הניצחון לא היה מונח בכיס, ובערפל המלחמה הפכה המציאות למיתוס, וזה הפך את יחסי הכוחות ממושג כמותי בלבד למשהו ערטילאי שאין לו שיעור ושהתמצה בביטוי "מלחמת מעטים מול רבים". המיתוס הזה חיזק את יכולת העמידה, הוא היה ל"דלק אמוציונלי" שהפך את תחושת המיעוט למקור עוצמה, הוא העניק הצדקה למלחמה ככורח המציאות והקל על ההשלמה עם מוראותיה. הצגת היתרון הערבי ביחסי הכוחות – כפי שאכן היה במציאות – חשובה לזיכרון ההיסטורי, וזה נשמר דווקא בזכות המיתוס, שהיה למשרתה הנאמן של האמת.

כשהגיעה הרוויזיה בעובדות אל ההיסטוריוגרפיה המסחרית, אשר ששה להתהדר בניפוח מיתוסים, ואל מחבריהם של ספרי הלימוד, שהדיוק אינו תמיד ערך לטעמם, פרץ ויכוח ציבורי מעל דפי העיתונות. בין שאר הדברים שנכתבו ראוי להביא מדבריו של נמרוד אלוני:

"אין הוויכוח על ההיסטוריה ודרכי הוראתה עניין אינטלקטואלי גרידא וגם לא נושא פדגוגי, אך יש לו השלכות מרחיקות לכת על גיבוש עמדותינו ביחס לצדקת הצינונות וגבולות הארץ... המאבק על עובדות ההיסטוריה הוא הקרב על הזהות האישית והקבוצתית בעתיד – ומשום כך הוא סוער".²⁵

ראוי לסיים בדברי משה דיין: "אם ההווה יוותר על [האמת של] העבר, הוא יפסיד את העתיד".

הפלטסטינים, שבשיא כוחם מנו כ-14 אלף²² איש. גם אם הצטמצם כוח זה בהדרגה, הוא לא חדל להיות גורם במלחמה.

מעטים מול רבים - המציאות והמיתוס

על-פי נתוני אכ"א מנה צה"ל ב-4 ביוני 37 אלף לוחמים. על-פי לוח יחסי הכוחות שלעיל, מכלל כוח זה היו בחזית כ-30 אלף לוחמים, אך יש להביא בחשבון שהמגויסים שהגיעו מהקלט לחטיבות השדה בשבועיים הראשונים של מאי עדיין לא עברו את שלב אימון הפרט כשפרצו הקרבות, וכי ב-7 במאי רק 60% מלוחמי צה"ל היו מצוידים בנשק,²³ כך שלמעשה היה מספר הלוחמים בחזית נמוך אף מזה. עדות לכך ישמשו הדברים הבאים:

ב-6 ביוני רשם בן-גוריון ביומנו: "שאלתי לרר [ראש אכ"א] ויגאל [ידין] כמה לוחמים יש לנו סוף סוף?"²⁴ תשובת השניים (בנפרד) הייתה – 23,000.

היתרון לערבים נמשך אומנם רק חודש, אבל זה היה השלב היחיד

במלחמת העצמאות שבו הייתה ישראל נתונה בסכנה קיומית. בלימת הפלישה הושגה כשצה"ל נחות מהערבים בכוח אדם ובנשק (במיוחד נשק כבד). למרות זאת לא היה הניצחון בבחינת נס; הוא הושג הודות ליתרונות אחרים, שחיפו על הנחיתות המספרית. יציאת אנשי היישובים מהגדר לשדה הקרב, למשל, לא הפכה את המעטים לרבים, אלא הביאה להקטנת הפער בשדה הקרב. 1,000 הבנות ששירתו בבלמ"ח בתפקידים תומכי לחימה לא הגדילו את

נמרוד אלוני: "אין הוויכוח על ההיסטוריה ודרכי הוראתה עניין אינטלקטואלי גרידא... המאבק על עובדות ההיסטוריה הוא הקרב על הזהות האישית והקבוצתית בעתיד - ומשום כך הוא סוער"

הערות

1. מרדכי בר-און, **זיכרון בספר**, משרד הביטחון, תל-אביב, 2001, עמ' 176
2. יהושע בן-אריה, **מלחמת הקוממיות (סקירה)**. הסקירה הזאת נפתחה רק באחרונה לעיון הציבור בארכיון צה"ל (א"צ 922/75-529). תודתי נתונה לפרופ' יהושע בן-אריה שהעמיד לרשותי עותק של הסקירה ואת המאמר **ראשית ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות ומצב הידע בי-1955 בשאלת יחסי הכוחות מאוגוסט 2000**, המתאר את הכנת הסקירה בי-1955.
3. יהושע בן-אריה הסתמך על סקירתו של משה סיקרון, **גיוס כוח האדם במלחמת הקוממיות**, א"צ 1046/70-159, זו מצידה הסתמכה על **"מצבות כוח האדם"** א"צ 1046/70-296, אבל לא על מצבת כוח האדם של אכ"א.
4. מרדכי בר-און, **זיכרון בספר**, משרד הביטחון, תל-אביב, 2001, עמ' 177-176
5. מרדכי בר-און, **מבט שני לאחור, רוויזיה בהיסטוריוגרפיה של מלחמת תש"ח וראשית המדינה**, יהדות זמננו 6, תש"ן, עמ' 96
6. עמיצור אילן, **אמברגו, עוצמה והכרעה במלחמת תש"ח**, הוצאת מערכות, תל-אביב, 1995
7. שם, עמ' 71
8. שם, עמ' 80
9. עמיצור אילן (בספרו **אמברגו**, עמ' 77) טוען כי בסוף-השבוע השלישי של מאי "מנו כוחות צה"ל יחד עם כרבת טירונים בקלט 36,500 איש (בלי אצ"ל ולח"י) וב-4 ביוני - 42,000 חיילים". בהערת שוליים מס' 112 הוא מייחס נתונים אלה ליומן בן-גוריון מה-6 במאי 1948, אך לכך אין יסוד, שכן בעמודים המתייחסים ביומן ל-5-6 במאי אין כל נתונים. ב-7 במאי רשם בן-גוריון ביומנו: המצב לקראת 15 במאי ונוקב במספר 29,900 חיילים. מצבת הכוחות ב-4 ביוני מופיעה ביומן בן-גוריון ב-6 ביוני. הסיכום של בן-גוריון הוא 40,825, אך צריך להיות 35,136, הואיל ונפלה טעות (ביומן) בחיבור המספרים. לעומת זאת צריך היה להוסיף את התותחנים ואת גבעתי שחסרו ברשימת בן-גוריון. המניין הנכון של חיילי צה"ל הוא איפוא 38,295, ולמספר 42,000 שמיציג אילן אין כל בסיס ביומן בן-גוריון.
10. יהושע בן-אריה, **ראשית ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות**, עמ' 13 לוח 4 ועמ' 15 לוח 6
11. מאיר פעיל, **מן ההגנה לצבא ההגנה**, הוצאת זמורה ביתן מודן, תל-

12. יואב גלבר, **גרעין לצבא עברי סדיר**, הוצאת יד בן-צבי, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 152-154
13. זהבה אוסטפלד, **צבא נולד**, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב, 1994, עמ' 54
14. אלחנן אורן, "תרומת ההתיישבות במלחמת העצמאות", בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949**, מוסד הרצל, אוניברסיטת חיפה, עמ' 216
15. עמיצור אילן, **אמברגו**, עמ' 77 ו-80
16. דוד בן-גוריון, **יומן המלחמה ג'**, עמ' 1,013; **יומן המלחמה ב'**, עמ' 397; **במדינת ישראל המחדשת**, עמ' 106; **יומן המלחמה ב'**, עמ' 450; **יומן המלחמה ג'**, עמ' 1,016; **יומן המלחמה ב'**, עמ' 504
17. הנתון במקור הוא 40,825, אבל בטעות נרשמו המטכ"ל והשירותים פעמיים. כמו כן נכללו אנשי המשטרה במניין, ונפקד מספרם של גבעתי ושל התותחנים. תיקון הטעויות מביא למספר 38,295.
18. מאיר פעיל, **מן ההגנה לצבא ההגנה**, נספח בעמ' 377
19. **ארכיון יד טבנקין**, חטיבה 15, מיכל 165, תיק 1, מסמך 50 ותיק 2, מסמך 14. תודתי נתונה למר מורי קנטור מארכיון יד טבנקין על עזרתו באיתור המסמכים.
20. א"צ, **דו"חות מצבת כוח אדם ארצי**. תודתי נתונה למר דורון אביעד מארכיון צה"ל על עזרתו באיתור הדו"חות.
21. אברהם סלע, **שאלת ארץ-ישראל במערכת הבין-ערבית מהקמת הליגה הערבית עד פלישת צבאות ערב לארץ-ישראל 1945-1948**, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, 1982, עמ' 639
22. מאיר פעיל, **עצמאות תש"ח-תש"ט**, האוניברסיטה המשודרת, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב, 1990, עמ' 26
23. בן-גוריון, **יומן המלחמה ב'**, עמ' 397
24. בן-גוריון, **יומן המלחמה ב'**, 6 ביוני 1948, עמ' 488. אפשר להניח שהנתון של 40 אלף הביא בחשבון הכולל גם את לוחמי אצ"ל ולח"י.
25. נמרוד אלוני, "רבותיי ההיסטוריה סוערת", **הארץ**, 12 באוקטובר 1999

